

Krizsán Viktor

Wittgenstein vs. Wittgenstein

Neumer Katalin: *A lélek aspektusai*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2006. 239 oldal, 2980 Ft.

A magyar – egyébiránt meglehetősen szegényes – Wittgenstein-recepció sokat köszönhet Neumer Katalin filozófiai tevékenységének, hiszen számos cikk és tanulmánykötet mellett az ő nevéhez köthetjük a *Filozófiai vizsgálódások* és a *Bizonyosságról* című kötetek magyarra fordítását is. Mint kutató, elsősorban Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódások* utáni, 1946 és 1951 közé tehető utolsó korszakának szakavatott ismerője, publikációinak nagy részét, így a jelen recenzió tárgyául szolgáló könyvet is ezen időszak filozófiai kérdéseinek szenteli. Bár a *Vizsgálódások*¹ után a filozófus tollából már nem született lezártnak tekinthető értekezés, korai halála ellenére mégis temérdek cédulát, kéz- és gépiratot hagyott hátra, melyek betekintést engednek kései gondolkodásának meghatározó problémáiba. Ezekből ugyan jelentek meg válogatások különböző címeken,² de a teljes hagyatékot a szélesebb olvasóközönség számára csak a 2000-ben megjelent, 6 CD-ből álló Bergen Electronic Edition (BEE)³ tette hozzáférhetővé. Sajnálatos módon azonban még ez a teljesség igényével fellépő kiadvány is számos hiányosságot és datálásbeli pontatlanságot tartalmaz, melyekre Neumer, minthogy a szövegek vizsgálata során elsősorban erre a kiadásra támaszkodik, több helyen is felhívja az olvasó figyelmét. Könyvének egyik legnagyobb érdeme, hogy a hibákat igyekszik lábjegyzeteiben korrigálni, valamint függelékben közli az egyes szövegek pontosított keletkezési idejét.

Ahogy a könyv címe is utal rá, Neumer Katalin elsősorban Wittgenstein lélekről szóló megjegyzéseit teszi vizsgálatának tárgyává. Ennek az az oka, hogy míg a *Filozófiai vizsgálódásokban* háttérbe szorul – a nyelvjátékok szempontjából irreleváns – „belső”,⁴ addig az utolsó évek feljegyzéseiben – az ott megjelenő új fogalmakkal⁵

¹ A *Filozófiai vizsgálódások* alatt a magyarul ezen a címen megjelent kötetnek csak az I. részét érti Neumer. A II. rész, amit az 1953-as kiadásban az I. résszel együtt jelentettek meg, koncepciójában már az 1946 utáni megjegyzésekhez illeszkedik, és ezzel eltávolodik a *Vizsgálódások* eredeti szövegétől. Lásd még NEUMER 2006, 9–13.

² Magyar nyelven sajnos csak a *Filozófiai vizsgálódások* II. része, illetve a *Bizonyosságról* címen megjelent kötet hozzáférhető. Az idegen nyelvű nyomtatott kiadásokkal kapcsolatban lásd NEUMER 2006, 226–228.

³ *Wittgenstein's Nachlaß. The Bergen Electronic Edition*, Oxford UP, 2000.

⁴ „A skatulyában lévő dolog egyáltalán nem tartozik a nyelvjátékhoz, még csak úgy sem, mint *valami*: hiszen a doboz akár üres is lehetne. [...] Ez azt jelenti: ha az érzet kifejezésének grammatikáját a 'tárgy és megjelölés' mintájára konstruáljuk, akkor a tárgy mint irreleváns kihullik a vizsgálódásból.” (WITTGENSTEIN 1992, 150.)

⁵ Neumer az aspektusváltás, a jelentésélmény, illetve a másodlagos jelentés fogalmát emeli ki. A jelentésélmény önálló terminusként 1946-ban, míg a másodlagos jelentés csak 1949-ben kerül a wittgensteini fogalmi hálóba. Az aspektusváltás vagy aspektuslátás kifejezés szintén csak 1947-ben, illetve 1948-ban jelenik meg a feljegyzésekben, bár a jelenség, amelyre alkalmazza őket, más szavakkal leírva már 1930 után is többször felmerül írásaiban, így például a *Vizsgálódások* 74. pontjában is. (NEUMER 2006, 13–21.)

összefüggésben – egyre inkább kitüntetett szerepet nyer. Kései filozófiájának ezt a hangsúlyeltolódását az teszi igazán izgalmassá, hogy az új fejtegetések nyomán megkérdőjeleződni látszanak a *Vizsgálódások* „standard koncepciójának” olyan alapvető elemei, mint a jelentés használatelmélete, a külső és belső viszonya, a kontextualizmus, vagy a privátnyelv elutasítása. Neumer Katalin, könyvének egyes fejezeteiben, a már említett fogalmakra összpontosítva rekonstruálja az utolsó évek filozófiájában végbemű fordulat nyomán kirajzolódó fogalmi hálót. Ennek során a wittgensteini hagyaték feljegyzéseinek közeli olvasatából indul ki, és a felmerülő problémákat továbbgondolva, fogalmi analízis segítségével hozza felszínre a „standard koncepció” és a „kései koncepció” között feszülő ellentmondásokat, s mérlegeli a számba vehető megoldási lehetőségeket. Az ilyen vizsgálódás – természetéből fakadóan – eltekint a problémák filozófiatörténeti kontextusba helyezésétől, illetve ezek hatástörténetének elemzésétől, és előzetes tájékozottságot követel meg a témával kapcsolatban az olvasó részéről, amit nem helyettesíthet, hogy Neumer kielégítően vezeti fel a tárgyalt kérdéseket, és részletesen idézi a fontosabb hivatkozásokat.

Azok számára, akik eddig is figyelemmel kísérték Neumer Katalin munkásságát, nagyrészt ismerős lehet a könyv tartalma – kissé talán csalódottan is olvassák majd –, hiszen az elmúlt évek kutatásainak korábban már publikált eredményeit találják a többé-kevésbé összefüggő kötet szerkesztett műben. Többé-kevésbé, mert sajnos az egyes fejezetek – minden szerkesztői szándék ellenére – megőrzik különálló voltukat. Az itt felvonultatott problémák ugyan számos helyen keresztezik egymást, az egyes gondolatmenetek azonban mégsem állnak össze egységes gondolatfolyammá, így talán szerencsésebb lett volna a könyv illúzióját elvetve, különálló cikkeként őrizni meg őket.

A könyv első fejezetében (NEUMER 2006, 36–62)⁶ Neumer a másik ember, illetve a másik kultúra megértésének problémáját vizsgálja a wittgensteini rendszerben. A *Vizsgálódások* 242. pontja szerint a nyelvi megértéshez definícióink és ítéleteink tekintetében összhangban kell állnunk egymással. Neumer – arra a megkülönböztetésre alapozva, amit Wittgenstein a bizonyosságról szóló feljegyzéseiben a fundamentális ítéletek és a vélemények között tesz – elutasítja azt az értelmezést, amely szerint az említett szöveghely az ítéletek teljes összhangját követelné meg.⁷ Míg az empirikus tényekre vonatkozó véleményeink lehetnek tévesek, sőt a tudás nyelvjátékának szabályai biztosítják is ennek lehetőségét, hiszen ennek hiányában mindenféle vita lehetetlenné válna; addig a fundamentális ítéleteinkkel kapcsolatban – melyek alatt Wittgenstein a logikai szabályokon túl olyan állításokat ért, mint például az „ez itt egy kéz” mondat – fel sem merülhet a tévedés lehetősége, mert az a teljes világképünket megrendítené és magában az ítélelben zavarna össze. A megértés alapfeltétele tehát, hogy ítéleteink nagyjából összhangban legyenek, ám ez nem zárja ki a tévedéseket és hibákat, csak korlátok közé szorítja. A nyelvjáték közös vonatkoztatási rendszere nem küszöböli ki a téves véleményalkotás lehetőségét, ezzel tehát még nem kerülünk a szabálykövetés határain kívülre; a megértés akadályát csak az jelentheti, ha a fundamentális ítéleteinkben hibázunk, vagy véleményeink olyan gyakran különböznek, hogy az már a fundamentális ítéleteink eltérésére enged következtetni. Van azonban a nyelvjátéknak egy különös területe, a pszichológiai igék használatának nyelvjátéka – ahogyan Neumer nevezi, az „érez-

⁶ A fejezet alapjául szolgáló cikk: NEUMER 1999b.

⁷ Ezek egy része magyar nyelven is hozzáférhető a *Bizonyosságról* című kötetben (WITTGENSTEIN 1989).

sek nyelvjátéka” –, amelyre éppen az jellemző, hogy ítéleteink gyakran eltérnek egymástól. Ennek oka, hogy míg saját érzéseinkben biztosak lehetünk, addig mások érzéseiről – természetünkénél fogva – semmit nem tudhatunk bizonyosan, így evidencia hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy érzéseiket őszintén nyilvánítják ki. Ez a bizonytalanság és az összhang ebből következő hiánya az érzelmek nyelvjátékának fontos jellemzője. Ahhoz, hogy a pszichológiai igék használatának nyelvjátékát megmenthessük a wittgensteini rendszer számára, feltételeznünk kell, hogy a primer érzelmnyilvánítások megítélésében összhangban vagyunk, illetve, hogy a többi nyelvjáték az érzelmek nyelvjátékának alapjául szolgál, így azokhoz képest ez csupán másodlagos. Ez a megoldás azonban kevésbé megnyugtató, hiszen Wittgenstein kései írásaiban számos helyen nagy jelentőséget tulajdonít az emberi élet bizonytalan, ingadozó vonásának. Sőt úgy tűnik, hogy az emberi viselkedés ilyen kiszámíthatatlan és változékony, „finom árnyalatokban” gazdag jellege nyújtja az ítékezés és cselekvés alapját. Egyet kell értenünk Neumer Katalin következtetésével: az utolsó évek „finom szövetű”, szabálytalan emberi életére vonatkozó megjegyzéseinek fényében a másik ember, illetve a másik kultúra megértésének kérdése, a wittgensteini rendszerben nehezen konceptualizálható, megoldhatatlan problémát jelent (i. m. 62).

A második fejezetben (i. m. 63–93; lásd még NEUMER 1995) Neumer Katalin egy új kérdés tárgyalásába fog, ami csak érintőlegesen kapcsolódik az előző fejezet témájához. A „standard koncepció” egyik alapvető elemével, a jelentés használatelméletével szemben fogalmazza meg kételyeit. A jelentés használatelmélete szerint „egy szó jelentése – használata a nyelvben” (WITTGENSTEIN 1992, 42), és általa sajátítjuk el ismeretét, hogy hasonlóságokat fedezünk fel alkalmazásának egyes példái között. Azok az érzések ugyanakkor, amelyek bennünk a jelentést kísérik (a jelentésélmények), magára a jelentésre nézve nem lehetnek relevánsak, nem magyarázhatják azt. Wittgenstein – bár nem a használatelmélettel kapcsolatban – utolsó éveiben többször is visszatér a jelentésélmény problémájához, amit a „standard koncepció” egyértelműen elutasított. Ez Neumert arra készteti, hogy a hagyaték megjegyzései alapján újragondolja a jelentés és az azt kísérő élmények viszonyát a wittgensteini rendszeren belül. Elsősorban az aspektuslátás, illetve aspektusváltás kapcsán merül fel a jelentésélmények kérdése. Wittgenstein gyakori példája az ismert nyúl-kacsa ábra (i. m. 281), melyen hol nyulat, hol pedig kacsát látunk, miközben a kép empirikus tulajdonságai nem változnak, pusztán más-más aspektusát vesszük észre annak. Wittgenstein számára ebben a jelenségben az a pillanat érdekes, amikor az egyik aspektus látásáról a másikra váltunk, mert tulajdonképpen ennek az aspektusváltásnak a megélésében jutunk az aspektusok tudatára. Az „aspektusvak” – ahogyan Wittgenstein nevezi – képes ugyan látni az ábrában a nyulat vagy a kacsát, de váltakozásukat nem. Hasonló módon elképzelhetünk egy jelentésvakot, aki nem képes egy többjelentésű szó különböző jelentéseiről egyidejűleg számot adni. Ezen képességek hiányában nem tudna hasonlatokat alkalmazni, szavakat másodlagos jelentésükben használni, vagy megtalálni a „találó szót”, érzéketlen volna a szavak „atmoszférájára”, használatukat nem kísérné számára semmilyen jelentésélmény. Nyelvhasználata ezért mechanikus szabálykövetés volna, mivel a szavakat nem közvetlenül értené, hanem egy külső szabályrendszer segítségével fordítaná cselekvésekre; nem nyelvjátékot játszana, hanem csak jelentésszabályokat alkalmazna. Ezek alapján úgy tűnik, hogy bár a jelentésélmények a

jelentésen nem változtatnak, s ilyen szempontból kiküszöbölhetőek, mindazonáltal alapvetők abban, ami nyelvhasználatunkat emberivé teszi. Különösen az „érzelmekek nyelvjátékában” játszanak fontos szerepet – és ezzel visszatértünk az előző fejezet témájához –, mert az emberismerethez csak igen kevés szabály adható meg, a személyes tapasztalat és a privát érzések itt sokkal nagyobb szerephez jutnak. Ez újabb problémákat vet fel mások megértésével kapcsolatban, hiszen a megértés feltétele így az lenne, hogy ugyanolyan tapasztalatokkal rendelkezsem, mint a másik ember, azaz hasonló neveltetésen menjek keresztül, ami Wittgenstein szerint lehetetlen. Ennek hiányában csak saját érzéseinkből kiindulva, azok analógiájára érthetjük meg mások érzéseit, ezen az úton viszont a másik embert csak mint dolgot értjük meg, nem mint személyt, nem beszélhetünk valódi megértésről, mintegy aspektusvak módjára járunk el vele szemben. Az újonnan felmerült probléma megoldását Neumer az aspektuslátás képességében leli fel, amelynek segítségével egy szót szűk kontextusából kiemelve máshogyan – így akár saját zárt világponttól, számunkra adott használatától függetlenül is – képesek leszünk érteni. Ez azt jelentené, hogy megérthetünk egy szót, anélkül, hogy azt alkalmazni tudnánk (a passzív szókinccs esetét említi példaként Neumer), ami ellentmondani látszik a jelentés használatelméletének, hiszen itt a szó jelentését a használatára vonatkozó ismeret nélkül birtokoljuk.

A harmadik fejezet (NEUMER 2006, 94–121; lásd még NEUMER 2003), az előző fejezetben csak megemlíttett, de kifejtetlenül hagyott másodlagos jelentés fogalmát vizsgálja az individualitással összefüggésben, ami – mint az kiderül – megkérdőjelezi a privátnyelv elutasításának wittgensteini téziséét (WITTGENSTEIN 1992, 139–143). A szavak másodlagos jelentésükben történő használatára Wittgenstein olyan példákat hoz fel, mint „a szerda kövér”, vagy „az e magánhangzó sárga” (i. m. 311–312). Azért nevezi másodlagos jelentésnek, mert a „kövér” vagy a „sárga” szavak jelentését ezekben az esetekben is hasonlóképpen magyaráznánk, mint amikor a megszokott kontextusukban fordulnak elő, így tulajdonképpen nincs más jelentésük, csak használatuk tér el. Neumer összehasonlítja a másodlagos jelentést a metaforával, ily módon hozva felszínre annak sajátosságait. Szemben azzal, amit Wittgenstein a másodlagos jelentésről mond, szerinte a metaforikus jelentés magyarázata nem esik egybe az elsődleges jelentésével. Továbbá, míg a metafora esetében magyarázatot tudunk adni arra, hogy miért éppen azt találtuk alkalmasnak mondanivalónk kifejezésére, hiszen valamilyen hasonlósági viszony van az elsődleges és a metaforikus értelem között; a másodlagos jelentés esetében nem tudunk rámutatni a példában szereplő „e” hang valamely tulajdonságára, ami alapján inkább sárgának mondjuk, mint pirosnak, mert bár e jelzők jelentése nem változott, a tárgyak hasonlóságával – amelyre vonatkoznak – nem indokolható, és ilyen kontextusban való felbukkanásuk nem része a használatukra vonatkozó konszenzusnak. Végül, míg a másodlagos jelentésben használt szó a beszélő számára belső élményének magától értetődő, közvetlen kifejezése, mely ily módon nem indokolható, addig egy metafora – bár sok esetben pontosabb kifejezője lehet egy belső élménynek – használata nem közvetlen és nem kényszeríti magát a beszélőre. Természetesen a másodlagos jelentés bevezetése további feszültséget visz a megértés problémájába. Az első fejezetben vizsgált érzelemnyilvánítások esetén még megoldást jelenthetett a konszenzus, amit használatuk háttereként feltételeztünk, a másodlagos jelentés példáinál azonban ilyenről nem beszélhetünk, s – mint kiderült – családi hasonlósá-

gok révén sem juthatunk el megértésükhöz. „Az *e* magánhangzó sárga” mondatot hallató beszélő magyarázatként legfeljebb annyit mondhat, hogy „ha te élted volna meg, akkor ugyanezt mondanád”, így bármilyen más támpont hiányában, kizárólag szerencse kérdése, hogy a tárgynak ugyanaz az aspektusa villanjon fel előttünk is. A másodlagos jelentés ezért a privátnyelv veszélyét hordozza magában. Neumer szerint ez a veszély nem eliminálható ugyan, de csökkenthető, ha figyelembe vesszük, hogy az ilyen kifejezések körül, a nyelv változásával, kiszélesedhet a jelentésmező, és így metaforikus kifejezésekké válhatnak. A felmerült problémára adott válasz ugyan nem túl meggyőző, de kétséges, hogy található-e egyáltalán olyan megoldás, ami összehétközthetné ezt a „standard koncepcióval”. Neumer itt valóban fontos feszültségre tapint rá; a kései Wittgenstein a másodlagos jelentéssel olyan elképzelést vezet be, amit a *Vizsgálódások* Wittgensteinja egész biztosan elutasított volna, mint „olyan hangokat, amit senki más nem ért, én azonban *érteni látszom*” (i. m. 142), mert a használatukat meghatározó kritériumok és grammatikai szabályok híján nem képezhetik a nyelv részét.

A könyv következő fejezetét (NEUMER 2006, 122–149; lásd még NEUMER 2002) a – már többször érintett – „külső” és „belső” közötti viszony problémájának szenteli Neumer. A kötet többi fejezetéhez képest rendhagyó módon, a kontextuális megértés elméletének egy rövid filozófiatörténeti áttekintésével kezdi vizsgálódását, majd rátér a „standard koncepció” lélekre vonatkozó elképzelésének bemutatására. A *Vizsgálódások* szerint a „külső” és „belső” szembeállítás helytelen – „minden egy szinten van” –, érzéseink nem kimondhatatlanok, sőt éppen „külső” megjelenésük teszi lehetségessé őket, hiszen ezek nélkül fogalmat sem alkothatnánk róluk. Bármiféle feltételezett egyediségük a nyilvános nyelvjáték családi hasonlóságainak sorában valósul meg, és csak olyankor feltételezzük, hogy valamilyen „belső” rejtőzik a háttérben, ha valamiért elbizonytalanodunk a „külső” megítélésében.

A *Vizsgálódások* megoldásával szemben a hagyatékban maradt feljegyzések új szempontokat szolgáltatnak a probléma értékeléséhez. Wittgenstein több megjegyzése a korábbinál nagyobb szerepet tulajdonít az érzéseinkhez történő privát hozzáférésnek. Bár az ezeket kifejező szavakat a közös használat kontextusában sajátítjuk el, amikor saját érzéseinket nyilvánítjuk ki velük, nem kell viselkedésünket és körülményeinket vizsgálnunk, s jelentésüket sem a kontextusból magyarázzuk. Neumer itt megemlíti még az első fejezetben már tárgyalt aszimmetriát, ami az első és harmadik személyű nézőpont között áll fenn az érzelemnyilvánítások őszinteségének megítélésében; vagyis az „érzelmeink nyelvjátékát” kísérő bizonytalanságot. A szerző szerint annak a ténynek, hogy nem tudjuk pontos szabályokkal meghatározni, a „belsőnek” milyen viselkedésben kell megnyilvánulnia, az ellenkezője is fennáll. Egy olyan mondatot, mint például „Péter szomorú”, amelyben a szavak elsődleges jelentésükben állnak, a nyilvános nyelvjátéknak köszönhetően könnyen vonatkoztathatunk a viselkedésre vagy lelkiállapokra, amit kifejez. Egy metafora esetén – például „Péter szíve tompán puffanó kavics” – már nehezebb a dolgunk, mivel nyelvjátékunkban kevésbé rögzült, hogy milyen lelkiállapotot ír le, és nehezen meghatározható, hogy milyen viselkedésbeli jegyeket kell mutatnia annak, akire ez igaz. Végül, ha másodlagos jelentésben használunk egy szót – például „Péter hangulata barna” –, sem kritériumokat, sem példákat nem tudunk megadni arra vonatkozóan, hogy az milyen lelkiállapotot ír le, illetve milyen viselkedésben nyilvánul meg. A három esetet áttekintve azt láthatjuk, hogy a „külső”, a nyelvi megnyilvánulás, egy-

re kevesebbet árul el a „belsőről”, vagyis a lelkiállapotról, amit megragadni igyekszik. A kontextuális megértés elképzelését tehát egy ponton túl fel kell adnunk, vonja le a tanulságot Neumer Katalin. Érdekes módon ezzel azt a tételt, hogy „minden egy szinten van”, nem kell feladnunk. A „belső” nem áll szemben a „külsővel”, éppoly szabálytalanság és individualitás jellemzi az érzéseket, mint azok kifejeződését az emberi viselkedésben.

Az ötödik fejezetben (i. m. 150–167) Neumer Katalin új szempontból közelítve meg az aspektusokat, az intenció kérdésével összefüggésben vizsgálja őket. Az aspektuslátás köztes pozíciót foglal el a reflexivitás és irreflexivitás között – félig látás, félig gondolkodás –, és e köztes státusza teszi érdekessé az intenció szempontjából. Amikor megválaszolunk egy olyan kérdést, mint „Hogy értetted ezt a szót?”, feleletünk nem a szó egyszerű definíciója, hanem egy arra irányuló magyarázat, hogy megadjuk, az adott kontextusban mit akartunk kifejezni a kérdéses szóval. Egy aspektusvak viszont, jelentésélmények híján, múltbeli intencióinak csak külső oldalát képes viszszaadni, ezekről csak eseményekként, rajta kívül álló dolgokként képes beszámolni. A jelentésélmények hiánya a jelenre és jövőre irányuló intenciók esetén is problémát vet fel. Ennek hiányában az aspektusvak a szavait anélkül használja, hogy azokat „valahogyan-értené”, így esetében intencionált közlésről nem beszélhetünk. A kései megjegyzések egy másik csoportja ugyanakkor nem vitatja el ezen képességeket az aspektusvaktól, e szerint ők mindössze annyiban különböznek, hogy esetükben hiányoznak a szavakat kísérő mentális élmények, nem érzékelik azokat a nem mérhető különbségeket, amiket Wittgenstein – egy 1946-ban keletkezett kéziratában – a „szavak lelkének”, illetve „finom aromájának” nevez. Ez a hiány azonban nem elhanyagolható, hiszen a nem mérhető evidenciák érzékelésének képességét a hagyatékban maradt megjegyzések az emberi élet elengedhetetlen részének tartják, ahogyan azt már az első fejezetben is hangsúlyozta Neumer Katalin. Az intenció és aspektuslátás viszony elemzésének eredményei a másik ember megértésének többször tárgyalt problémájához is új adalékokat szolgáltatnak. Az aspektusvak számára mások intenciói is csak külső tárgyakként létezhetnek, mások cselekvéseinek sorát nem képes összefüggő élettörténetként értelmezni. A másikat megérteni – írja Neumer (NEUMER 2006, 165) – azt jelenti, hogy nem teljes egészében kívülről nézzük (mert így nem mint személyt, hanem mint tárgyat értenénk meg), de nem is teljességgel távolságot tartva tőle (mert így nem mint másikat, hanem mint önmagunkat értenénk meg).

A könyv utolsó, és egyben leghosszabb fejezetéről (i. m. 168–207)⁸ szeretném a legkevesebb szót ejteni. Neumer itt a képi ábrázolások (elsősorban film és fotó), illetve a más művészeti területekről (mint színház, zene és költészet) hozott példák szerepét vizsgálja az életművön belül. A források kimerítő vizsgálata után arra jut, hogy ezeket sohasem önmagukért, hanem mindig más problémáknak alárendelve tárgyalja Wittgenstein. Bár a felvetett kérdés önmagában nem kapcsolódik szorosan a korábban ismertetett problémákhoz, helyét a kötetben az teszi indokolttá, hogy a vizsgált művészeti példák a hátrahagyott feljegyzésekben elsősorban az aspektusok fogalmköre kapcsán merülnek fel. Noha az aspektuslátásról és aspektusváltásról – az előző fejezetekhez képest – semmi újat nem tudunk meg, a számos példa mégis segítséget nyújt ezek alaposabb megértéséhez, éppen ezért talán – akár a cikk egységének

⁸ A fejezet eredetileg a Nyíri Kristóf 60. születésnapjára összeállított kötetben megjelent cikk magyar fordítása (NEUMER 2004).

megbontása árán is – szerencsésebb lett volna, ha ezen példákat az előző fejezetek vonatkozó részeivel együtt tárgyalja a szerző.

Mindent összevetve, a könyv legnagyobb hibája, hogy nem zárja semmilyen összegzés, amely összefoglalná az egyes fejezetek tanulságait, annál is inkább, mivel az ott felmerülő problémák szorosan összefüggenek. Wittgenstein utolsó korszakában – az aspektusváltás és a másodlagos jelentés új fogalmának megjelenésével párhuzamosan – megfigyelhető egy hangsúlyeltolódás, amikor is felértékelődik a jelentésélmény, illetve a „belső” szerepe. Neumer nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy Wittgensteint Wittgensteinnal ütköztetve bemutassa, miként kezdik ki ezen változások a „standard elmélet” pilléreinek tartott azon koncepciókat, mint a jelentés használatelmélete, a kontextuális megértés, vagy a privátnyelv tagadása. Arra is rámutat, hogy az új fogalmak megjelenésével milyen nehézségek merülnek fel, amennyiben az intencionalitást, illetve a másik ember/kultúra megértését konceptualizálni szeretnénk a wittgensteini rendszerben.

Ha egy wittgensteini rendszert szeretnénk rekonstruálni a hagyatékban maradt megjegyzések figyelembevételével, akkor az megoldhatatlan problémákhoz vezetne. Neumer, minthogy azt választotta feladatának, hogy rámutasson a feszültségpontokra, nem is tesz lépéseket abba az irányba, hogy konzisztenssé tegye ezt a „kései koncepciót”; filozófémák mellőzésére vagy átértelmezésére téve javaslatokat, fejezetei így rendre apóriában végződnek.

Bár az egyes részek következtetéseikben nem lépnek túl az alapul szolgáló értekezéseken, a kiadást megelőző alapos filológiai kutatómunka eredményeként kibővített hivatkozások⁹ már önmagukban is elegendő okot szolgáltatnak újraközlésükre, nem is említve, hogy eredeti formájukban ma már jó részük nehezen hozzáférhető. Filológiai felkészültsége, és a benne felmerülő problémák tárháza miatt értékes kiegészítője lehet azok könyvtárának, akik Wittgensteinnal elmélyültebben kívánnak foglalkozni. Aki viszont a témával inkább csak ismerkedni szeretne, annak inkább Neumer *Határutak* (NEUMER 1991) című könyvét ajánlom, ami kissé olvasmányosabban, filozófiatörténeti kontextusba helyezve mutatja be Wittgenstein kései korszakát.

⁹ A kibővített és ezzel együtt egységes formába öntött hivatkozásoknak sajnos árnyoldaluk is van, nevezetesen ezzel elveszték az eredeti cikkek magyar nyelven is hozzáférhető irodalmára vonatkozó hivatkozásai. Neumer a fontosabb szöveghelyeket idézi ugyan, de például a *Vizsgálódások* II. részére vonatkozó hivatkozások visszakereshetetlenek a magyar kiadásban a BEE számozása alapján.

IRODALOM

- NEUMER Katalin 1991. *Határutak. Ludwig Wittgenstein késői filozófiájáról*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete.
- NEUMER Katalin 1995. A jelentés élménye. In *Tévelygések a nyelv labirintusában*. Budapest: MTA Filozófiai Intézete.
- NEUMER Katalin 1999a. Nyelv, gondolkodás, relativizmus. Filozófiai vizsgálódás. In Neumer Katalin (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest: Osiris.
- NEUMER Katalin 1999b. Az ítéletek összhangja és a másik ember megértése Wittgenstein filozófiájában. *Magyar Filozófiai Szemle* 4–5, 487–530.
- NEUMER Katalin 2002. A külső és a benső problémája Wittgenstein utolsó pszichológiai feljegyzéseiben. *Világosság* 1, 5–21.
- NEUMER Katalin 2003. A benső, a külső és a körülmények Wittgenstein utolsó pszichológiai feljegyzéseiben. In Ujvári Márta (szerk.): *Érvek és kontextusok. Kortárs analitikus filozófiai tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- NEUMER Katalin 2004. Bilder sehen, Musik hören. Zu Wittgensteins Aufzeichnungen zwischen 1946 und 1951. In Tamás Demeter (szerk.): *Wittgenstein and Austrian Philosophy*. In *Honour of J. C. Nyíri*. Amsterdam – New York: Rodopi.
- NEUMER Katalin 2006. *A lélek aspektusai. Wittgenstein a Filozófiai vizsgálódások után*. Budapest: Gondolat.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1989. *A bizonyosságról*. Ford.: Neumer Katalin. Budapest: Európa.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Ford.: Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz.